

Alicja Zofia Nowak (Kraków)

Znaczenie języka ukraińskiego w prawosławnym odrodzeniu cerkiewnym – „rzeczpospolitański świt” i „moskiewski zmierzch”

Wysokie boskie prawdy, z całą ich prostotą, jasnością i ciepłem ewangelicznej nauki, wypowiedziane rodzimym, całkiem zrozumiałym dla każdego językiem, w którym zbiegają się wszelkie pojęcia i myśli narodu, olśniłyby ciemny rozum jasnym i zbawiennym światłem wiary oraz wpłynęły na chwiejną moralność szybciej, pewniej i głębiej niż wszystkie uczone komentarze¹.

Przedmiotem artykułu jest odrodzenie cerkiewne prawosławnych w XVI i XVII w. Głównym celem jest ukazanie tego zjawiska w jego wymiarze podstawowym, dotyczącym kształtowania formacji kapłańskiej oraz odnowy moralnej wiernych. Co znamienne dla sytuacji prawosławia w XVI w., wstępny etap religijnego odrodzenia przebiegał bez większego udziału elit duchownych², które włączyły się do prac rozpoczętych przez środowiska świeckie dopiero na początku XVII w., już po unii w Brześciu. Inicjatywy podjęte przez rzeszników reformy wpłynęły niezwykle pozytywnie na ówczesną kulturę ukraińską i białoruską w Rzeczypospolitej, niemniej jednak rozkwit kulturalny, co warto

¹ Тлум. А.З. Н. Jest to fragment z listu Filipa Moraczewskiego, wysłanego w 1860 r. wraz z tłumaczeniami Ewangelii Mateusza i Jana na język ukraiński do Petersburga do metropolity Izydora w nadziei na dobre słowo i zachętę do dalszej pracy przekładowej. O losach tego i innych ówczesnych tłumaczeń Biblii na język ukraiński zob. О. Лотоцький, *Українські джерела церковного права*, Варшава 1931, s. 32–38; І. Огієнко, *Українська церква*, Київ 1993, s. 140–147.

² Б. Гудзяк, *Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*, Львів 2000, s. 209.

podkreślić, był skutkiem działań czynionych w trosce o dobro duchowe wiernych i chrześcijańską wspólnotę³.

Pierwsze pozytywne symptomy wspomnianego odrodzenia, dostrzegalne w 2. poł. XVI w., były ściśle związane z rozwojem oświaty oraz działalnością drukarską wielu samodzielnych wydawców, a później całych zespołów redakcyjnych. Zarówno program szkolnego nauczania w pierwszych placówkach prawosławnych, jak i oferta księgarska ówczesnych typografii pokazuje, że istotnym narzędziem działań reformatorskich stał się język. Początkowo działania biegle dwutorowo: dołożono wszelkich starań, aby odbudować prestiż języka liturgicznego (cerkiewnosłowiańskiego w jego ukraińskiej bądź białoruskiej redakcji) oraz rozszerzyć zakres użycia – także w cerkwi – języka zwanego przez ówczesnych twórców (autorów, tłumaczy, redaktorów) „prostą ruską mową”.

W szczytowym okresie reformy prawosławia Euzebi Pimin (Piotr Mohyła), broniąc języka polskiego i łaciny jako koniecznych obywatelom Rzeczypospolitej języków szkolnictwa, uznał za słuszne nadmienić, że „[...] Rusi słuszna rzecz dla nabożeństwa po grecku i po słowieńsku uczyć się”⁴.

W XVI w. język cerkiewny był dla większości prawosławnych językiem niezrozumiałym, co wypomniał Rusinom Piotr Skarga, pisząc ponadto, że język ten „[...] swych reguł, gramatyk i kalepinów do wykładu nie ma ani już mieć nie może”⁵. W tym ostatnim twierdzeniu dotyczącym przyszłych losów języka cerkiewnego jezuita na szczęście minął się z prawdą. Zaledwie kilka lat po wydaniu jego pracy *O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem* (1577) język ów stał się językiem wykładowym w trójjęzycznym liceum w Ostrogu, a prawosławni jakby w odpowiedzi na powyższe zarzuty przygotowali drukowane wersje gramatyk (tzw. *azbuki i bukvary*) oraz leksykony tego języka⁶. Rozpoczęto wyda-

³ Na temat ukrywania prawdy o genezie tego ruchu przez m.in. sowieckich badaczy zob. tamże, s. 144–146.

⁴ E. Pimin [P. Mohyła], *Lithos abo kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławnej ruskiej*, Kijów 1644, s. 374.

⁵ P. Skarga, *O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckiem od tej jedności odstąpieniu. Z Przestroją i upominaniem do narodów ruskich przy Grekach stojący...* (Wilno 1577), [w:] *Русская Историческая Библиотека*, t. 7: *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, cz. 2, Санктпетербургъ 1882, s. 361. Zob. także inny fragment: „A nie było jeszcze na świecie ani będzie żadnej Akademiej ani Kollegium, gdzieby Theologia, Philozophia i inne wyzwolone nauki inszym się językiem uczyły i rozumieć mogły [niż greckim i łacińskim – A.Z.N.]. Z słowieńskiego języka nigdy żaden uczonym być nie może. A już go teraz prawie nikt doskonale nie rozumie”, tamże, s. 360.

⁶ Na przełomie XVI i XVII w. ukazało się kilka gramatyk języka cerkiewnosłowiańskiego (*Граматыка словенська языка*, 1586; *Грамматика доброглаголіваго*

wanie czasosłowów i psalterzy⁷ – ksiąg liturgicznych, traktowanych także jako podręczniki do nauki⁸. Były to działania reformatorskie, sprzyjające kodyfikacji i ustaleniu norm gramatycznych zarówno języka cerkiewnosłowiańskiego, jak i „prostej mowy ruskiej”⁹. Zatem już w XVI w. Rusini w Rzeczypospolitej podjęli trud poszerzania znajomości języka liturgicznego przynajmniej w kręgach duchowych. Ponieważ święty język biblijnych przekładów Cyryla i Metodego nadal obsługiwał sferę sacrum, obrona tego języka była jednocześnie obroną samej istoty Cerkwi i ruskiej kultury narodowej¹⁰. Zdaniem Jarosława Isajewicza ten swoisty zwrot ówczesnych do cerkiewszczyzny związany był ze wzrostem etnicznej świadomości, który następnie zrodził potrzebę poszukiwania „własnej starożytności” i korzeni specyfiki kulturowej. Wierność tradycji miała być doskonałym sposobem obrony przed „denacjonalizacyjnym wpływem innych kultur”¹¹.

еллинославянского языка, 1591; *Грамматика словенска* Ł. Zyzaniego, 1596; *Грамматики славенския правильное синтагма* М. Smotryckiego, 1619) oraz leksykonów (*Леґісь* Ł. Zyzaniego, 1596; *Лексіконъ славеноросскій* Р. Berendy, 1627); zob. В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Київ 2001, <http://izbornyk.org.ua/rusaniv/ru04.htm> (dostęp 1.01.2013).

⁷ Gramoty uczono się z psalterza na Rusi już w średniowieczu. Służył temu tzw. Mały psalterz, nazywany *uschebnym*, a wersję psalterza z miniaturami uważa się za pierwszy ilustrowany podręcznik do nauki, Е.Л. Немировский, *Псалтирь: страницы истории*, „Библиотековедение” 2000, nr 1, s. 70–71.

⁸ Dzieci uczyły się najpierw *azbuki*, następnie był wykorzystywany psalterz, czasosłow i gramatyka, С. Голубевъ, *Історія Київської Духовної Академіи, вип. 1: Періодъ до-могилянскій*, Київ 1886, s. 189; zob. np. przedmowę do *Часослова* wydanego w Kijowie w 1616 r., w której wskazany jest m.in. cel dydaktyczny tego wydania, Є. Плетенецькій, *Первое предисловіе къ Часослову 1616 года* [w:] Х. Тітов, *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в. Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, s. 4; zob. także І. Огієнко, *Історія українського друкарства*, Львів 1925, s. 238–239. Zdaniem Т.Т. Тітова o tę księgę prosili archimandrytę działacze z bractwa, *Типографія Києво-Печерської Лавры. Историческій очеркъ (1606–1616–1916)*, Київ 1916, s. 90.

⁹ Я.Д. Ісаевич, *Мовний код культури* [w:] *Історія української культури*, т. 2: *Українська культура XIII – першої половини XVII століть*, Київ 2001, s. 201.

¹⁰ А. Naumow, *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, s. 39, 41.

¹¹ „Потяг до церковнослов’янської писемності можна пояснити, зокрема, тим, що в умовах зростання етнічної свідомості виникла потреба шукати *свою античність*, корені своєї самобутності. Вірність традиції, збереження її споконвічних надбань розглядалися як найкращий спосіб не піддатися денационалізаційному натискові іноземних культурних впливів. Тими ж ідеологічними мотивами пояснюється пуризм українсько-білоруських кодифікаторів норм

Potwierdzają ten sąd apele o pielegnowanie języka cerkiewnosłowiańskiego wypowiedziane zalewie przed stu laty przez Iwana Ohijenkę, ministra do spraw wyznaniowych, a potem biskupa i metropolitę. Ten niestrudzony popularyzator słowa Bożego w języku ukraińskim i autor przekładu Biblii na język narodowy o cerkiewszczyźnie (miejscowej redakcji) pisał: „[...] ze zdwojonymi siłami przystąpmy do pilnego studiowania języka naszej cerkwi i charakterystycznego znamienia naszej narodowości i naszej kultury!”¹².

Potężnym sprzymierzeńcem tej bezkrwawej walki o język i godność rodzi-
mej Cerkwi w XVI w. stało się drukarstwo, orężem zaś wydanie *Biblii Ostrog-
skiej* (1581) – pierwszej pełnej cerkiewnosłowiańskiej wersji drukowanej Pisma
Świętego, a następnie wielu okazałych tomów pism Ojców Kościoła. Były wśród
nich m.in.: wydrukowany w Ostrogu popularny w czasach średniowiecza zbiór
kaznodziejski *Margaryt* (1595)¹³, lwowska edycja *Dialogu o kapłaństwie* Jana
Chryzostoma (1614), w której oprócz tytułowego dzieła zamieszczone zosta-
ły także inne cenne pisma¹⁴. W Kijowie natomiast wypuszczono drukiem dwie
monumentalne księgi słów Jana Chryzostoma: w 1623 r. *Mowy na 14 listów św.
Pawła*, a już rok później *Mowy na Dzieje Apostolskie*. Te dwa tomy, przetłuma-

церковнослов'янської мови, авторів граматик у другій половині XVI – на
початку XVII століття. Вони намагалися очистити книжну мову від живомовних
рис, оскільки останні позбавляли тексти тієї ж наочної архаїки, яка засвідчува-
ла споконвічність мови й культури. Церковнослов'янська мова мала особливий
престиж як мова сакральна, і саме ця її функція зумовила переконання давніх
книжників, що своїми засобами і можливостями виразу старослов'янщина не
поступалася латинській і навіть грецькій”, Я. Ісаєвич, *Українське книговидання:
витоки, розвиток, проблеми*, Львів 2002, [http://litopys.org.ua/isaevych/is32.
htm](http://litopys.org.ua/isaevych/is32.htm) (dostęp 1.01.2013).

¹² I. Ogijenko, *Язык старочерквено-словяński na Litwie i w Polsce w ww. XV–XVIII*, wykład inauguracyjny na Wydziale Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego z dnia 17 marca 1926 roku, „Prace Filologiczne” 1926, t. XIV, s. 543.

¹³ Był to zbiór pouczeń moralnych skomponowany z wybranych kazań Jana Złoto-
ustego, przelożony na język słowiański z greki przez bułgarskiego mnicha Dionizego
(ucznia patriarchy Teodozego Turnowskiego). Swój ostateczny kształt 30 słów
otrzymał zbiór w XV w., Ю. Пелешенко, *Українська література пізнього серед-
ньовіччя (друга половина XIII–XV ст.)*, Київ 2012, s. 50.

¹⁴ W tomie znalazł się *Żywot św. Jana Chryzostoma*, jego kazania komentujące wy-
brane księgi Nowego Testamentu i dotyczące godności kapłaństwa, listy Izzydora
z Peluzjum do Palladiusza i Eustachego, wybór tekstów różnych autorów dotyczą-
cy chirotonii i handlu cerkiewnymi posadami, Я. Запаско, Я. Ісаєвич, *Пам'ятки
книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні*, t. 1: 1574–
1700, Львів 1981, s. 36, nr 95.

чzone на podstawie cenionego w Europie wydania greckiego¹⁵ i przygotowane przez środowisko pieczerskie, stanowiły zwieńczenie wydawniczych trudów Elizeusza Pleteneckiego – założyciela drukarni, który dzieło wydawania ksiąg cyrylickich uważał za istotny sposób utwierdzenia prawej wiary¹⁶. Radość i dumą ze słowiańskiej wersji pism Chryzostoma była tak ogromna, że została wyrażona przez jednego z redaktorów we wzniosłym obrazie przybycia samego patriarchy Jana (a w jego osobie św. Pawła i Jezusa Chrystusa¹⁷), który nawiedził ruską ziemię odziany najpierw w „słowiańskie szaty liturgiczne”¹⁸, a następnie w „sarmacką mantię poszytą klejnotami dogmatów”¹⁹. Zachariasz Kopysteński pisał: „Raduj się i wesel się jafetorosiejski rodzie, z woli Boga naszego zostaliśmy obdarzeni takim darem, Księgą Równego Apostołom Nauczyciela Świętego Jana Złotoustego”²⁰.

Warto nadmienić, że nowe przekłady na język cerkiewnosłowiański lokalnej odmiany bywały niejednokrotnie wstępem do ukrainizacji tekstu, także w sferze cerkiewnej, zwłaszcza że wzrastała liczba zwolenników rozszerzenia listy dzieł przekładanych na książkową ukraińszczyznę. Na przykład Kasjan Sakowicz, ciesząc się z wymienionych druków kijowskich, w 1625 r. pisał, że mimo wszystko jeszcze lepiej by było, gdyby pisma Ojców, takich jak Jan Klimak, Efrem Syryjczyk czy Makary Egipski, zostały wydane „prostą mową”, albowiem „rzadko kto

¹⁵ Najnowsze greckojęzyczne pełne wydanie pism Jana Chryzostoma zostało wydrukowane w Eton (w Anglii) w 1612 r. przez J. Nortona i przygotowane przez H. Savile'a. Na podstawie tej edycji pism przygotowano wydanie pieczerskie, czym nie omieszkał się pochwalić Z. Kopysteński w przedmowie do wydania, zob. *Второе предисловіє къ Бесѣдамъ св. Іоанна Златоустаго на 14 посланій св. Ап. Павла*, Київ 1623 [w:] X. Тітов, dz. cyt., s. 56.

¹⁶ „Сице же и годѣ бѣ, хотящимъ намъ помощію Божією, издаяти свѣту книги, инако не подобаше, точію от мѣтвы начати, яже вся предваряюща. Тогда яко единомъ бѣвенѣ от Прїдобныхъ оцъ нашихъ печерскихъ, прїемлѣте чѣколюбнѣ сію цѣлованіа Книгу, чающей аще Гдѣ въсхоцетъ вскорѣ обლობызаніа прочіими, сподобитися, мѣтеже Бга в Трци Єдинаго, да поспѣши еже оумыслихомъ Типарскимъ дѣломъ оугодити црквамъ православнымъ ийѣшнее, и еже быти хоцетъ начинаніе соуду и исправленію въсточныя Цркве предающе”, Є. Плетенецкій, *Первое предисловіє къ Часослову 1616 года* [w:] X. Тітов, dz. cyt., s. 4.

¹⁷ З. Копистенській, *Пресвѣтлому и Православному Княжати Стефанови Святополкови Четвертескому (Бесѣды св. Іоанна Златоустаго на 14 посланій св. Ап. Павла)*, Київ 1623 [w:] X. Тітов, dz. cyt., s. 77.

¹⁸ З. Копистенській, *Второе предисловіє...*, dz. cyt., s. 57.

¹⁹ Тамże, s. 102.

²⁰ Тамże.

spośród nas czytając po słowiańsku wszystko jak należy pojmuję”²¹. Pomimo podjętych przez rzeczników odrodzenia cerkiewnego starań język cerkiewnosłowiański nie stał się językiem powszechnie zrozumiałym i – jak zauważył Wiesław Witkowski – „[...] w swej podstawowej funkcji języka kultu nie mogła cerkiewszczyzna ostać się nienaruszona”²². Nawet Iwan Wyszeński – zagorzały obrońca wybranego przez Boga języka chrystianizacji św. Cyryla i Metodego²³, a zarazem przeciwnik ruchu reformatorskiego na łonie prawosławia, mnich i reprezentant postawy konserwatywnej²⁴ – zezwalał na wykorzystanie języka potocznego w pouczeniach, zdając sobie sprawę, że jest to nieodzowne ze względu na cel nadrzędny, jakim było zbawienie człowieka²⁵. Był zarazem propagatorem idei „duchowego bankietu”, czyli pozaliturgicznych spotkań wiernych, w trakcie których miały być odczytywane święte księgi i objaśniane zrozumiałym językiem ich sens, ważki zwłaszcza na indywidualnej drodze dochodzenia do dobrej wieczności²⁶. Za sprawą mnicha z Sądowej Wyszni, który apelował do prawosławnych, aby nie wazyli się przekładać Apostoła i Ewangelii na „prostą mowę”, uzyskujemy cenną informację o trwającym procesie białorutenizacji, a następnie ukrainizacji tekstów użytku cerkiewnego.

W księgach rękopiśmiennych tłumaczenia Biblii na język zbliżony do potocznego pojawiły się wcześniej niż w druku. Z końca XV w. pochodzą przekłady wybranych ksiąg starotestamentowych, z których część została przygotowana na podstawie czeskich wzorów²⁷.

Chronologicznie pierwszą próbę uczynienia drukowanego tekstu biblijnego językowo przystępnym dla odbiorcy należy wiązać z działalnością wydawniczą

²¹ Zob. Я.Д. Ісаєвич, dz. cyt., s. 201. Jest to fragment z przedmowy K. Sakowicza do wydania *Desidorosus*, Kraków 1625, s. 10; zob. także Я. Ісаєвич, *Українське книговидання...*, dz. cyt.

²² W. Witkowski, *Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku*, Kraków 1969, s. 7.

²³ Ciekawy artykuł na temat językowych koncepcji I. Wyszeńskiego zob. В. Зема, *Середньовічна традиція слова, мови та книги в творах Іоана Вишенського* [w:] *Mediaevalia Ucrainica: Менталність та історія ідей*, red. О. Толочко, Н. Яковенко, А. Довга, т. 5, Київ 1998, s. 82–92.

²⁴ Zob. W. Мокру, *Три українське одродження literackie: doba renesansu – przelom klasycystyczno-preromantyczny – porewolucyjne lata XX wieku*, „Slavia Orientalis” 1998, t. XLVII, nr 3, s. 491.

²⁵ Д. Чижевський, *Історія української літератури*, Тернопіль 1994, s. 227.

²⁶ Zob. І. Франко, *Іван Вишенський, його час і письменська діяльність*, Львів 1910, s. 29–30.

²⁷ М.Б. Боянівська, *Освіта і книгописання* [w:] *Історія української культури*, т. 2: *Українська культура XIII – першої половини XVII століть*, Київ 2001, s. 388.

Franciszka Skoryny, który w przedmowie do wydania jednej z ksiąg Starego Testamentu pisał: „[...] ja, dla chwały Bożej i dla dobra pospolitego, i dla rozmnożenia mądrości, umiejętności, przezorności, rozumu i nauki, dołożyłem starań, aby przełożyć tę księgę na język ruski, albowiem wszystko, co napisano, ku naszej nauce napisano, jak mówił święty Paweł Apostoł do Rzymian (Rz 15,4). Dlatego miłościwy Bóg posłał nam przedtem pisma w różnych językach, abyśmy czytając je, miłowali Go”²⁸.

W 2. poł. XVI w. ukazały się bez akceptacji władz kościelnych liczne edycje ksiąg użytku cerkiewnego „prostą mową”, a w dołączonych do nich przedmowach toposem stała się formuła, która jako przyczynę wydania podawała powszechną nieznaną języka cerkiewnosłowiańskiego. W latach siedemdziesiątych na Połoczczyźnie Wasyl Ciapiński z własnej inicjatywy wypuścił drukiem dwujęzyczną Ewangelię Mateusza i Marka. Praktyka wydawania rusko-cerkiewnosłowiańskich edycji była kontynuowana nadal w XVII w. Pozycje książkowe tego typu były bowiem nie tylko językowo przystępne, ale stanowiły doskonały materiał tekstowy dla tych, którzy chcieli uczyć się bądź szlifować znajomość języka²⁹. W słowie wstępnym poprzedzającym Ewangelię wydawca, gorzko bolejąc nad zaniedbaniami językowymi, zwłaszcza w środowiskach duchownych, pisał: „Kto pobożny mógłby się wstrzymać od łez, widząc takich wielkich książąt, takich znacznych panów, tak zaniedbujących swój sławny język [...]. A co jeszcze może smutniejsze, jeszcze gorsze, że ci, którzy między nimi zwą się duchownymi i nauczycielami, śmiało powiem – najmniej znają ten język, najmniej go rozumieją, nawet go nie uczą”³⁰.

²⁸ *Franciszek Skoryna z Połocka. Życie i pisma*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, A. Naumow, Gniezno 2007, s. 107.

²⁹ Zob. np. *Октоїх* wydany w Dermaniu (1604) czy zbiorek *Лѣкарство на оспальый умысл чоловѣчий* wydrukowany w Ostrogu (1607). W przedmowie do ostrogijskiego wydania, zatytułowanej *Предъмова оуказуючи що за розум замыкаеть в собѣ тая книга*, D. Nalywajko wyjaśniał, że ta cenna duchowo księga, zawierająca m.in. słowa Jana Złotoustego, została wydana dwujęzycznie ku jeszcze większemu pożytkowi wiernych: „[...] простою мовою надругою сторонѣ слово в слово догожуючи вырозуменья того пожитку потребѣ, написати важилемся”.

³⁰ Tłum. I. Ogijenko [w:] tegoż, *Język starocerkiewno-słowiański...*, dz. cyt., s. 534. Zob. obszerną wersję wstępu W. Ciapińskiego: „Бо а хто богобойный не задержитъ, на такую казнь Божию гледечи, хто бы не мусил плакати, видечи так великих княжат, таких панов значных, так много деток невинных, мужов з жонами в таком зацном руском, а злща перед тым довстипно, учоном народе езыка своего славнаго занедбане а просто възгарду, с которое за покаранем панским оная ясная их в слове божем мудрость, а которая им была, праве, яко врожоная, гды от них отишла, на се мѣстце натыхмѣст такая оплаканая неуместность пришла,

Inny przykład tłumaczenia „z języka bułgarskiego na mowę ruską dla lepszego zrozumienia przez naród chrześcijański pospolity” przynosi słynna rękopiśmienna Ewangelia z Peresopnicy koło Łucka³¹. Podobne intencje wyraził we wstępie do swojego przekładu Ewangelii Walenty Nehalewski z Choroszowa na Wołyniu, utrzymując, że wielu bogobojnych ludzi czekało na tę część Biblii, gdyż nie potrafili czytać po polsku i w języku cerkiewnym³². Zwyczaj czytania wiernym podczas liturgii fragmentów z Apostoła i Ewangelii gruntował się zatem w XVI w.³³. Dowodem na to są nie tylko wspomniane krytyczne komentarze Iwana Wyszeńskiego, ale również przywołane przedmowy i posłowania z wymienionych i wielu innych ksiąg. W zakończeniu Ewangeliarza z Peresopnicy znajduje się informacja, że księga „[...] jest przygotowana do czytania w cerkwiach Bożych” i „dla narodu chrześcijańskiego”³⁴. Na cel liturgiczny, ale także polemiczny wskazuje rozmieszczenie materiału. Oprócz tradycyjnego dla prawosławia podziału na perykopy (*zaczala*), użytecznego właśnie w cerkwi, jest także wyszczególnienie rozdziałów, co autor wyjaśnił potrzebą szybkiej orienta-

же вжо некоторые и писмом се своим, а злща в слове божем, встыдают?! А наостаток, што может быти жалоснейшая, што шкарадша, иж и тые, што се mezi ними зовуть духовными и учителя, смѣли мовлю, намней его не вмеют, намней его вырозуменя не знают, ани се в нем цвичат, але и ани школы ку науце его нигде не мают”, *Старажытная беларуская літаратура. Зборнік*, Мінск 2002, www.starbel.narod.ru/tiap.htm (dostęp 1.01.2013).

³¹ Ewangelia została przetłumaczona w latach 1556–1561 we Dworcach i Peresopnicy na „prostą mowę” przez archimandrytę tamtejszego klasztoru Hryhoriya oraz Michała Wasylewicza (syna protopopa z Sanoka), który prawdopodobnie spisał księgę i dołączył komentarz. W 1571 r. na podstawie peresopnickiego tekstu we Włodzimierzu Wołyńskim dokonano kolejnego tłumaczenia Ewangelii na język ukraiński (tzw. *Ewangelia Wołyńska*), a w 1595 we wsi Litky na ziemi czernihowskiej przekładu fragmentu Ewangelii św. Łukasza (tzw. *Litkowska Ewangelia*), I. Ogienko, *Мова українська була вже мовою церкви. Нариси з історії культурного життя церкви української*, Тарнів 1921; О. Лотоцький, dz. cyt., s. 29.

³² I. Ogienko, *Язык старочеркiewно-словяński...*, s. 535. Jest to pełny przekład Nowego Testamentu na język ukraiński, powstały w Choroszewie na Wołyniu na podstawie polskiej wersji socynianina Marcina Czechowicza (Raków 1577). Socyniańskie wstawki, obecne zwłaszcza we wstępie do *Choroszewskiej Ewangelii*, wynikały z wierności tłumaczenia albo księga rzeczywiście była przewidziana dla innowierców.

³³ О. Лотоцький, dz. cyt., s. 42.

³⁴ „[Книга] есть совершена для читаня церквей божих а для наоуки людоу христіанского посподитого”, cyt. za: I. Ogienko, *Пересопницька Євангелія 1556–1561 р.*, „Путь Правди” 1930, nr 1, s. 11.

cji w tekście w dysputach z łacinnikami³⁵. Na koniec warto dopowiedzieć, że nie wszystkie wspomniane tłumaczenia i wydania były prawowierne; niektóre (np. teksty Skoryny) niesłusznie uchodziły za protestanckie³⁶.

Zdaniem badaczy absolutny prym w dziejach ukrainizacji tekstu biblijnego wiodły zbiory kaznodziejskie, tzw. ewangelie pouczające³⁷. W XVI-wiecznych rękopiśmiennych wersjach tej księgi o wiele mocniej niż w ówczesnych homiliarzach drukowanych podkreślano potrzebę odnowy kaznodziejstwa prawosławnego oraz konieczność dostosowania treści nauczania do nowych religijno-kulturalnych wyzwań epoki³⁸.

Pierwszy drukowany słowiańskojęzyczny zbiór pouczeń został wytłoczony w majątku Grzegorza Chodkiewicza w Zabłudowie w 1569 r. przez Iwana Fedorowa i Piotra Mścislawca, w nadziei, że „[...] słowo Boże rozprzestrzeni się, a wiedza u ludzi wyznania greckiego stanie się rozleglejsza”³⁹. Dopiero w 1616 w Jewiu staraniem mnichów monasteru brackiego św. Ducha w Wilnie wydano *Ewangelię pouczającą*, jak czytamy na tytułowej stronie, na nowo przetłumaczoną z języka greckiego i słowiańskiego na ruski. W dedykacji dla wojewodziny smoleńskiej Pelagii Wołłowiczówny znajdujemy wizerunek domniemanego autora tego zbioru patriarchy konstantynopolińskiego Kallista⁴⁰, który „[...] przed wiekami, jako dobry kaznodzieja i nauczyciel podarował chrześcijańskiemu światu tę bezcenną księgę i strumieniami płynących złotem słów swoich nie tylko za żywota swego polewał pole cerkiewne, ale i po śmierci, żyjąc wiecznie, przez pozostawione na piśmie nauki kazań swoich, pierwej językiem greckim

³⁵ Tamże, s. 11–12.

³⁶ Na przykład w 1563 r. na podstawie protestanckiej Biblii Radziwiłłowskiej (1563) powstał ruskojęzyczny *Krechowski Apostoł*; tłumacz z Wołynia lub Polesia korzystał także z wydań Franciszka Skoryny; zob. I. Огієнко, *Крехівський Апостол 1560-х років* [w:] *Sjazd slovanskych filologu v Praze*, sekcja I, Praha 1929.

³⁷ О. Лотоцький, dz. cyt., s. 28; I. Огієнко, dz. cyt., s. 14–18.

³⁸ М.В. Дмитриев, *Между Римом и Царьградом. Генезис брестской церковной унии 1595–1596 гг.*, Москва 2003, s. 64–88; bogactwo rękopiśmiennych wersji rejestruje niedawno wydany katalog, Г. Чуба, *Українські рукописні учительні Євангелія*, Львів 2011.

³⁹ G. Chodkiewicz, *Przedmowa do „Ewangelii Pouczającej”* [w:] A. Naumow, *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, s. 231.

⁴⁰ Na temat autorstwa tego niesłusznie przypisywanego patriarche Kallistosowi zbioru zob. Г. Чуба, *Українські Учительні Євангелія* [w:] *Рукописна україніка у фондах Львівської Наукової Бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблема створення інформаційного банку даних. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20–21 вересня 1996 року*, Львів 1999, s. 296.

naród swój uczył, a potem powtórnie narodowi naszemu słowiańskiemu ożywszy, teraz zaś, jak pisał z uniesieniem Melecjusz Smotrycki, wraz z przekładem na prosty język ruski jakby zmartwychwstawszy⁴¹. To kolejne życie pouczeń było niezwykle ważne dla ówczesnych kaznodziejów, którzy – odnajdując w tym zbiorze bogactwo czytań na niedziele i święta – mogli zapewne rzetelniej wypełniać swój nauczycielski obowiązek, głosząc słowo Boże w języku zrozumiałym dla szerszego kręgu odbiorców: „[...] то есть каждого Христіанского Казнодѣи повинност не дишкурсы о непонятных вѣры таемныхъ скрытостяхъ строити, але воли и приказанямъ Божскимъ простыхъ и неукихъ людей оучити. Бачный и мудрый Казнодѣя не славы зъ быстроти довѣрѣю своего оу слухачов, але самого в збавеню их, пожитку шукати, и на оную, выбраного начиня Бжго, повѣст, ижъ пятъ словъ вырозумѣнымъ, а нѣжъ тмами непонятымъ языкомъ в науце звлаща до народа мовити пожитечнѣйшая речъ есть, помнѣти повиненъ⁴².

Rozbudzenie w „sprawiedliwych kapłanach Cerkwi wschodniej” jeszcze „większej i gorętszej w sercach żarliwości ku sprawowaniu powierzonego im od Boga urzędu” było intencją kijowskich wydawców przedruku tego zbioru z 1637 r. W przedmowie metropolita Piotr Mohyła, uciekając się do toposu niewyraźności, wskazał na trudne czy wprost niemożliwe do wypowiedzenia dobrodziejstwo, które wynika z językowej dostępności dla wiernych i dla całego „prawosławnego narodu ruskiego” tej kryjącej duchowe bogactwo księgi: „Евліе Учителное [...] що за пожитокъ в собѣ маеть Пюро в короткой той Предмовѣ выповѣсти неможесть, але сам то час да Бѣ щасливыи оукажесть, гды з пилаго читаня и оуваженя такъ Сѣобливаго мужа Православноѣ Науки в овоцы знаменитые, Чесности ваши, прибравшиися словомъ и дѣломъ яко свѣтила міру в очахъ не тылко повѣренныхъ своихъ овецъ, але всего Православногo Народа Россійского свѣтити будете⁴³.

⁴¹ „Повшегной Цркви Казнодѣя и оучитель, который пред двѣма сты лѣтъ вселенского Константинопольского пастырства и Патріаршества престоль съдержаль, и струями злототочныхъ словъ своихъ не толко за живота своего поле церковное поливаль, але и по смерти никгды не оумираючи, през зоставане на писмѣ науки Казаній своихъ первой Греческимъ языкомъ, Греческій народъ свой оучиль, а потомъ за преложениемъ его шкриптовъ на языкъ Словенскій праве якобы повторе народowi нашemu Словенскому оживиши...”, *Евангеліе Учителное*, Євѣ 1616, [w:] X. Тітов, dz. cyt., s. 329.

⁴² Тамże.

⁴³ *Предисловіе м. Петра Могили къ „Учителному Евангелію” 1637 года* [w:] X. Тітов, dz. cyt., s. 324; zob. także fragment pierwszej części kazania o roli słowa Bożego (*Часть ѿ о словѣ Бжгемъ яко есть полезно дѣи невидимой невидимое браш-*

Język staroukraiński, podobnie jak polszczyzna, dominował w XVII-wiecznym piśmiennictwie prawosławnych i unitów w Rzeczypospolitej. W tej szacie językowej ukazało się wiele innych pozycji homiletyckich, m.in. autorska wersja *Ewangelii pouczającej* Cyryla Trankwiliona Stawroweckiego z 1619 r.⁴⁴, wydawany kilkakrotnie wraz teoretyczną pracą o komponowaniu kazań *Klucz rozumienia* Joannicjusza Galatowskiego oraz zbiory kazań z 2. poł. XVII w. pióra Łazarza Baranowicza, Antoniego Radywółowskiego czy Dmytry Tuptyły. Homiliarze coraz częściej zawierały także użyteczne dla duchowieństwa przykłady kazań wzorcowych, niejednokrotnie o charakterze okolicznościowym⁴⁵. Takie teksty pojawiały się również w księgach liturgicznych, na przykład w trebnikach: w wydaniu wileńskim brackim z 1621 r., lwowskich z 1644 r. oraz z 1645 r. i w kijowskim *Euchologionie*⁴⁶. Jak widać Piotr Mohyla nie był pierwszym hierarchą, który rozumiał potrzebę drukowania takowych pomocy tekstowych.

Proces przenikania tekstów ukraińskojęzycznych w obręb ówczesnych ksiąg liturgicznych jest zjawiskiem szerokim i godnym osobnego omówienia. Zjawisko to w znacznym stopniu zrodził pragmatyzm. Należało bowiem sięgnąć po język zrozumiały „[...] wszędzie tam, gdzie od słów kapłana zależało zbawienie wiernych lub status prawny” (np. spowiedź, zwłaszcza przedśmiertna, i ślub)⁴⁷.

но и свѣтъ) ze zbioru kaznodziejskiego Cyryla Trankwiliona Stawroweckiego: „Нѣчтоже тако сладко, Хрѣтолюбивой дѣѣ въ вѣщѣ семь точию се, еже съ вниманіємъ слоухати слова Бжїа, от толь бо велию ползу дѣа прїемать. Понеже слово Бжїе огонь есть и свѣтъ и мечь и брашно, егда бо слово Бжїе впадетъ в дѣоу бл҃гочестивую, послушателей любовныхъ тогда вся таковая дѣа свѣтомъ бываеть растворена, въшедши бо вню слово Бжїе свѣтоносное проникаеть даже до раздѣленїя мозга и входитъ внутрь оума и всякую тму неразумїа и грѣха вонь изгонитъ от него и самую дѣоу стовидну всю творитъ и разума просвѣщаеть свѣтомъ премудрости нбной и вся таинаа въ явленїе ей показуеть и пути освѣчаеть и сѣти вражїи оучи минати”, *Поученїе в неделю 8*, [w:] *Евангелїе Учителное або казаня на ндѣя през рокъ и на праздники Гїндкїе и нарочитымъ стѣмъ оугодникомъ Бжїимъ*, Роҳмановъ 1619, cz. 1, k. 241.

⁴⁴ Zdaniem M. Kuczyńskiej *Ewangeliarz* C.T. Stawroweckiego odpowiadał popularnym rękopiśmiennym księgom stworzonym przez ruskich duszpasterzy z myślą o dotarciu do szerokiego grona wiernych. Badaczka sytuuje ten zbiór między „cerkiewną ewangelią pouczającą, zachodnią postyllą i wspólnym Zachodowi oraz Wschodowi zbiorem kazań tematycznych”, *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna*, Szczecin 2004, s. 25–26.

⁴⁵ Por. przykłady A.Z. Nowak, *Pieczerska oferta wydawnicza w pierwszej połowie XVII wieku a rozwój kaznodziejstwa prawosławnego*, [w:] *Rola monasterów w kształtowaniu kultury ukraińskiej w wiekach XI–XX*, Kraków 2014, s. 213.

⁴⁶ Tamże, s. 213–214.

⁴⁷ A. Naumow, dz. cyt., s. 42.

Rozumiał to doskonale Mohyla, dlatego umieścił w cerkiewnosłowiańskiej księdze liturgicznej (*Trebnik*, 1646) nie tylko wspomniane kazania, ale i komentarze sakramentalne w języku staroukraińskim.

Sporo objaśnień liturgicznych i pouczeń dla *jerejów* znaleźć można w służebniku – księdze liturgicznej, z którą kapłan właściwie się nie rozstawał⁴⁸. Zdecydowanie najliczniejszą grupę tekstów ukraińskojęzycznych w ówczesnych księgach liturgicznych stanowią przedmowy, posłowania, dedykacje oraz panegiryczne kompozycje emblematyczne. Dzięki tym dodatkowym materiałom poznajemy intencje wydawnicze redaktorów, tłumaczy, autorów czy drukarzy dzieł. Część przedmów jest wprost kierowana do duchowieństwa. Wyjątkowo zdarza się, że przybierają formę teologicznej rozprawy (np. tekst wprowadzający T. Zemki do *Służebnika*, Kijów 1629)⁴⁹, częściej jednak przypominają mini traktaty o znaczeniu księgi i słowa, objaśniają rolę i przeznaczenie pozycji wydawanej, komentują jej zawartość, są zachętą do gorliwej lektury i zgłębiania zawartych w niej treści⁵⁰.

Ten krótki przegląd wydań nie zamyka rzecz jasna listy zabytków ukraińskojęzycznych⁵¹ wydanych z myślą o reformie prawosławia⁵².

Z całą pewnością posiadanie tego odmiennego od języka Rusi północnej, a zarazem zrozumiałego języka stanowiło ważną zdobycz tego okresu. I gdyby, jak pisał Iwan Franko, nie „rozmaite niefortunne okoliczności” język ten niewątpliwie już znacznie przed 1798 r. doprowadziłby do zwycięstwa języka rodzimego w literaturze ukraińskiej⁵³. Wspomniane przez badacza „niefortunne okoliczności” to zapoczątkowane już w 1654 r. po radzie w Perejasławiu dążeń

⁴⁸ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 150. W *Służebniku* z 1617 r. (Wilno) pierwszy raz umieszczona została „nauka dla jerejów”, która następnie powędrowała do mohylańskich wydań, a w XVIII w. do liturgiarionów moskiewskich; zob. A. Петровский, „Учительное извѣстiе” при славянскомъ служебникѣ, „Христианское чтение” 1911, t. 235, cz. 2, s. 552–572; t. 236, cz. 1, s. 917–936; cz. 2, s. 1206–1221.

⁴⁹ Na ten temat por. A.Z. Nowak, *Artykuły wstępne w księgach liturgicznych, jako źródło wiedzy dla celebransów w metropolii kijowskiej w XVI–XVII w.*, [w:] *Ad fontes liturgicos 5. Літургійні коментарі як джерело літургіології*, упор. Василь Рудейко, Львів 2015, s. 26–42.

⁵⁰ A.Z. Nowak, „Księgi cerkiewne” w pouczeniach dla kapłanów (XVII-wieczne starodruki w metropolii kijowskiej), [w:] *Starodruki cyrylickie w zasobach parafialnych pogranicza polsko-słowackiego*, red. J. Grycz, Gorlice 2014, s. 32–41 (wydanie internetowe)

⁵¹ Krótki przegląd XVII-wiecznej literatury w tym języku z uwzględnieniem pozycji niezwiązanych z odrodzeniem cerkiewnych zob. W. Witkowski, dz. cyt., s. 8–9.

⁵² W tej grupie należałoby wymienić m.in. nauki katechizmowe i pouczenia synodalne.

⁵³ W. Witkowski, dz. cyt., s. 9.

nie patriarchatu moskiewskiego do podporządkowania metropolii kijowskiej⁵⁴. Duchowne elity intelektualne z metropolitą Sylwestrem Kosowem na czele, słusznie obawiając się obrzędowej ingerencji oraz zmian prawnego statusu duchowieństwa, broniły się przed tą zależnością, przypominając swoją niezbywalną i kanoniczną więź z chrzcielną stolicą w Konstantynopolu⁵⁵. Mimo to już po podziale Ukrainy w Andruszowie (1667) dążenia moskiewskie nasiliły się, a na Ukrainie niestety znalazło się grono zwolenników tej carskiej i patriarchalnej opieki. Tendencje te wzmagają m.in. strach przed katolicyzacją, a także koniunkturalne decyzje świeckich i duchownych dostojników zainteresowanych karierą w Moskwie. Ostatecznie w 1686 r. doszło do podporządkowania metropolii kijowskiej patriarche moskiewskiemu. Był to według Iwana Ohijenki akt brutalnego naruszenia kanonów kościelnych, tym bardziej że zgoda Konstantynopola została wymuszona przy użyciu argumentów politycznych w wyniku interwencji sułtana⁵⁶.

Reformy Piotra I wpłynęły niekorzystnie na całą Cerkiew prawosławną w Rosji i na Ukrainie. Duchowieństwo zostało obciążone wieloma podatkami, nowo wyświęceni kapłani byli zobowiązani wnieść opłatę za dokument potwierdzający święcenia (tzw. *stawlenną gramotę*)⁵⁷. Wprowadzono przysięgę bezwzględnego posłuszeństwa i wierności carowi, oczekując od kapłanów, że będą bacznie obserwować swoich wiernych, a w razie ich nielojalności wobec władz donosić⁵⁸. Próbowano nawet usprawiedliwić kanonicznie i prawnie konieczność zdradzania tajemnicy spowiedzi świętej⁵⁹. Był to zatem system, który odbierał kapłanom godność i demoralizował.

⁵⁴ W dokumentach podpisanych przez B. Chmielnickiego nie rozstrzygano spraw zwierzchnictwa cerkiewnego. Jednocześnie w Moskwie utrzymywano, że Chmielnicki na etapie pertraktacji wyraził wobec patriarchy moskiewskiego ustną wolę podporządkowania mu Cerkwi kijowskiej. Symptomatyczne dla Kijowa były wydarzenia na Białorusi, gdzie w 1654 r. po przejęciu przez wojska moskiewskie biskupstw: mohylewskiego, smoleńskiego i połockiego, włączono je samowolnie do patriarchatu moskiewskiego, a w tytulaturze tamtejszego zwierzchnika Cerkwi pojawiła się niepokojąca formuła „patriarcha Małej i Białej Rusi”, I. Ogienko, *Українська церква: нариси з історії Української православної церкви у двох томах*, Київ 1993, s. 167–170.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże, s. 184–194; tegoż, *Українська церква за час руйни (1657–1687)*, Вінніпег 1956, s. 447–463.

⁵⁷ О. Лотоцький, *Суспільне становище білого духовенства (світського) на Україні і Росії в 18 в.*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка” 1898, т. 21, s. 45.

⁵⁸ Tamże, s. 19.

⁵⁹ I. Огиенко, dz. cyt., s. 210. Bronił w tamtym czasie tajemnicy spowiedzi świętej m.in. Дмитро Туртало, zob. О. Лотоцький, dz. cyt., s. 98; Н. Полонська-Василенко, *Українська Православна Церква до 1917 року* [w:] *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*, cz. 2, red. О.Б. Гудзяк, І. Скочилас, О. Турій, Львів 2000, s. 39.

W latach 1717–1720 wydano szereg dokumentów nakładających ograniczenia na druk w języku ukraińskim. Ostatecznie zabroniono wydawać księgi w książkowej ukraińszczyźnie; zakaz dotyczył również, co warto podkreślić, języka cerkiewnosłowiańskiego w ukraińskiej redakcji. Prężnie działające wówczas typografie kijowsko-pieczerska i czernihowska zostały zobowiązane do pracy nad przedrukami książek, które wcześniej ocenowano i ujednolicono językowo w Rosji⁶⁰. Dawny ukraiński język literacki przestał zatem istnieć – jak pisał odważnie w 1962 r. Jewhen Tkacz – „nie dlatego, że był niezdolny do obsługiwanego społeczeństwa na określonym etapie jego rozwoju (jak przedstawiali to badacze sowieccy – A.Z. N.), lecz w następstwie zakazu władz carskich, które nie pozwalały go używać [w druku – W.W.] i nauczać go w szkołach”⁶¹.

Wracając na koniec do języka książek drukowanych, celem podsumowania historii obecności księgi w języku ukraińskim od rozkwitu na przełomie XVI/XVII w. aż po zmierzch sto lat później można przywołać jeszcze jeden przykład, który doskonale ilustruje losy ukraińskojęzycznych wydań.

W 1627 r. księga liturgiczna *Triodion postny* po raz pierwszy ukazała się w typografii kijowsko-pieczerskiej z synaksarionami przełożonymi na książkowy język ukraiński (tłum. Taras Zemka)⁶². Miały one służyć m.in. kaznodziejom⁶³. Księga ta została następnie kilkakrotnie przedrukowana w tej samej drukarni z zachowaniem tej wersji językowej, a po upływie niemal wieku (w 1712) kijowski *Triodion postny* został wydany z synaksarionami, które były na powrót cerkiewnosłowiańskie. Podobny los spotkał pozostałe księgi w języku ukraińskim. Gdyby więc trzymać się poetyki cytowanego wyżej wstępu *Ewangeliarza* z 1616 r., w którym radość z pojawienia się wersji językowej ruskiej została ukazana w obrazie „zmartwychwstania księgi dla świata”, to przez analogię trzeba by powiedzieć, że zmiany w zakresie użycia języków zachodzące na przełomie XVII i XVIII w. w imperium carów były zdecydowanie ukierunkowane na „uśmiercenie” tejszej wersji językowej.

⁶⁰ I. Ісіченко, *Історія Христової Церкви в Україні*, Харків 2003, s. 225.

⁶¹ Cyt. za: W. Witkowski, dz. cyt., s. 12.

⁶² W obiegu rękopiśmiennym *triodion postny* oraz *kwietny* z fragmentami w języku potocznym pojawiały się już na przełomie XV/XVI w., zob. М.Б. Боянівська, dz. cyt., s. 388.

⁶³ I. Korowicki, *Stan kaznodziejstwa prawosławnego na przełomie XVI–XVII w. w państwie Litewsko-Polskiem*, „ЕЛПИС”, 9 (1935), z. 1/2, s. 258.